

રાજ અને યોગી

લેખક—શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

વેશ વૈરાગીનો અને કાયા કામદેવની; ઉંમર યૌવનની અને આચરણ સાધુ-સંતનું ! સમ્રાટ તો રોજ રોજ એ બાળજોગીને જુએ છે અને અચરજ પામે છે. એનું મન કોઈ રીતે કબૂલ કરતું નથી કે આવી ઉંમરે કોઈ આવો લેખ લઈ શકે અને એને નભાવી શકે.

તરવરતું યૌવન છે, સુંદર-સોહામણી કાયા છે, રાજકુમારનેય ઝાંખો પાડે એવું રૂપ છે અને દેવકુમાર કરતાંય ચડી જાય એવી કાંતિ છે. સપ્રમાણ પાતળિયું શરીર, ગૌર વર્ણ, બ્રહ્માએ નવરાશે ઘડ્યો હોય એવો સર્વાંગસુંદર દેહ, તેજવેરતી ઝાંખો, સૌંદર્યના સાર સમી નાસિકા—શરીરનું એકએક અંગ બાણે કોઈ દેવશિલ્પીએ જીવ રેડીને કંડારેલી આરસપ્રતિમા જેવું કામણગારું છે. અને શરીરની એ સમગ્ર સુશ્રીને ત્યાગ-વૈરાગ્ય-સંયમનો અંચળો ઢાંકી રહ્યો છે, છુપાવી રહ્યો છે.

પણ સૌંદર્ય તો વણબોલ્યું વશીકરણ છે : સૌંદર્યની આભાને નીરખે અને માનવી એના તરફ ન ખેંચાય એ ન બને—લોહચૂંબકની અસરથી લોહ કયાં સુધી ખચી શકે ? આવા સૌંદર્યને ઢાંકવા ભલે ને યોગી પ્રયત્ન કરે, ભભૂત લગાવે, ભગવાં પહેરે, પણ છેવટે તો ‘કર્મ’ છિપે નહીં ભભૂત લગાયે’ વાળો જ ઘાટ થાય. ક્યારેક તો વસ્ત્રો-આભૂષણોનો શણગાર કાયાની કાંતિને ઝાંખી પાડીને પોતાની શોભાને વધારતાં હોય છે—જોનાર તે શણગારને જુએ કે શરીરને ? એટલે તો યૌવનમસ્ત સુંદર શરીરને યોગીનો વેશ વધારે સૌંદર્યઝરતું બનાવી મૂકે છે. આવા સૌંદર્યની આભાને વશ ન થાય એ કાં જોગી કાં પશ્ચર !

સમ્રાટ તો ભારે સંસારરસિયો જીવ છે. સૌંદર્યનું પાન કરતાં એને ક્યારેય તૃપ્તિ થતી નથી. ભોગ-વિલાસ એ જ એનો આનંદ છે. અને પોતાની ભોગવાસનાનાં પ્રતિબિંબ એને ચોમેર દેખાય છે. ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સંયમને તો એ જઈક ઉંમરના ખેલ માને છે. જ્યાં જ્યાં યૌવન ત્યાં ત્યાં વિલાસ અને જ્યાં જ્યાં સૌંદર્ય ત્યાં ત્યાં ભોગવાસના, એ જ એની સમજણ છે. એનાથી જુદી વાત એને સમજતી નથી, યૌવનથી છલકતું સૌંદર્ય

અને વૈરાગ્યથી પ્રેરાયેલો સંયમ—એ તો એને ન બનવા જેવી વાત લાગે છે. તેમાંય આ બાળજોગીનો આવો આકરો વૈરાગ્ય તો જાણે એનાથી બરબાસ્ત જ થતો ન હતો. એ તો એમ જ માનતો હતો કે, આવું ક્યારેય ન બની શકે, ન બનવું જોઈએ.

અને છતાં નક્કર સત્ય નજર સામે ખડું હતું : યોગીને તો ન હતો પોતાના થનગનતા યૌવનનો કોઈ ગર્વ કે ન હતું અનુપમ સૌંદર્યઝરતી કાયાનું કોઈ ભાન ! પ્રભુના માર્ગના એ પ્રવાસીને મન કાયા એ કેવળ માયાનું બંધન હતું—અગર જો એની બાળપંખાળ અને ભોગવાસનામાં સપડાયા તો. અને જો રૂપ-કુરૂપની વૈતરણીને તરી જઈને સૌંદર્ય લાલસાને પાર કરી ગયા તો એ જ કાયા આત્માના કુંદનને વિશુદ્ધ બનાવવાનું સાધન બને અને આ બાળયોગીને તો ખપતું હતું આત્માનું કુંદન. એ કુંદનનો આશક બનીને એ કાયાના સૌંદર્યની આસક્તિને પાર કરી ગયો હતો—શું સુંદર અને શું અસુંદર !

એક બાબુ સૌંદર્યનો ભોગી રાજા હતો; સામે સૌંદર્યનો ઉદાસી યોગી હતો. અને બેય વચ્ચે બાળપણથી મૈત્રી હતી : જોગીને ન જુએ તો રાજા ઉદાસ બની જતો; રાજાને ન મળે તો યોગીને એકાદ પણ સારું કામ કર્યાનો અવસર ન મળ્યા જેવું લાગતું. અને છતાં બન્નેનાં સ્થાન સાવ જુદાં હતાં : એકનું સ્થાન રાજસિંહાસન ઉપર હતું; બીજાનું સ્થાન ધરતી ઉપર હતું, અને ધરતીની માટીમાં મળી જઈને—પોતાના અહંને ગાળી નાખીને—અંતરને ઝોજવાનું—સોહંને પ્રગટાવવાનું—એનું જીવનવ્રત હતું; એ એનું તપ હતું.

સમ્રાટ તો ક્યારેક બેચેન બનીને પોતાની રાણીને કહેતો પણ ખરો : “ જોયા આ જોગીના રંગ ! એને આ ઉંમરે આવું શું સૂઝયું ? કેવી મનોહર સુકુમાર કાયાને એ કેવાં કેવાં કળેટા આપી રહ્યો છે ! આવી ઉંમર અને આવી કાયામાં આવો સંયમ મને તો નામુમકિન લાગે છે. કોઈ પણ રીતે એને આ રાહથી પાછો વાળવો જ જોઈએ. તમે કંઈક એવી તરકીબ શોધી કોઢો; હું પણ એ માટે પૂરેપૂરી કોશિશ કરવા તૈયાર છું.”

રાણીએ એટલું જ કહ્યું : “ એમ થાય તો સોના જેવું. મારું દિલ પણ એને જોઈને બેચેન બની જાય છે.”

રાજા રાજાની રીતે વિચારે છે; યોગી યોગીની રીતે વર્તે છે. એ બેનાં મનનો મેળ મળે એવો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી, અને દિવસો એમ ને એમ વીતતા જાય છે.

ઇતિહાસ કાળનો—ત્રણસો સાડા ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનો—જ આ પ્રસંગ છે. અને એ પ્રસંગનાં પાત્રો પણ ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલાં છે. રાજા તે ભારતવર્ષનો બાદશાહ જહાંગીર—લોકવિખ્યાત અકબર બાદશાહનો ઉત્તરાધિકારી; રાણી તે બાદશાહ જહાંગીરની બેગમ નૂરજહાંન; અને બાળયોગી તે શ્રમણધર્મના ત્યાગમાર્ગના સાધક મુનિ સિદ્ધિચંદ્ર. ત્રણે એકબીજાથી ખૂબ પરિચિત છે; અને છતાં યોગી તો એ બન્નેથી દૂર ને દૂર જ !

*

સમ્રાટ અકબર ભારે વિચક્ષણ રાજપુરુષ હતો. ધર્મસત્તાનો આદર કર્યા વગર રાજ-સત્તા સ્થિર ન થઈ શકે અને ટકી પણ ન શકે એ વાત એ બરાબર જાણતો હતો. એણે બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મોના ગુરુઓને આમંત્રીને એમની સાથે ધર્મચર્ચા કરવાની પ્રથા શરૂ કરી.

સમ્રાટ અકબરે જૈનધર્મના ગુરુઓને પણ ખૂબ આદર આપ્યો હતો. આચાર્ય હીર-

વિજયસૂરિજીની સાધુતા અને વિદ્વત્તાથી એ ખૂબ પ્રભાવિત થયો હતો. સમ્રાટે એમના કહેવાથી પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઘણા દિવસો માટે અમારિનું-જીવવધનિવારણનું-પ્રવર્તન કર્યું હતું, અને જગદ્ગુરુની પદવી આપીને શ્રી હીરસૂરિજીનું બહુમાન કર્યું હતું.

સમ્રાટ અકબરને ધર્મસંદેશ સંભળાવનાર આવા શ્રમણોમાં ગુરુ-શિષ્યની એક બેલડીએ ઘણો પ્રભાવ પાડ્યો હતો; એ હતા ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રજી અને એમના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રજી. સિદ્ધિચંદ્રનું રૂપ જેવું મનોહર હતું એવી જ એમની બુદ્ધિ તેજસ્વી હતી. તેઓ બહુશ્રુત પંડિત હોવા ઉપરાંત એમનામાં સર્જકની પ્રતિમા હતી. કવિ બાણ અને એમના પુત્રે રચેલ મહાકથા કાદંબરી ઉપર આ ગુરુ-શિષ્યે સરણ અને સરસ ટીકા રચી હતી. એમની પ્રજ્ઞાની ચમત્કૃતિ કોઈને પણ વશ કરી લે એવી હતી. તેઓ હૃદયંગમ-સુમધુર કવિતા સહજ રીતે બનાવી શકતા અને એમની વાણી અને બોલવાની છટા પણ જાણે એમની જીભે સરસ્વતીદેવી બિરાજતાં હોય એવી આકર્ષક અને હૃદયસ્પર્શી હતી. એમણે અવધાનના ૧૦૮ પ્રયોગોની સિદ્ધિ મેળવી હતી. અને આ બધું છતાં કીર્તિની આકાંક્ષાને બદલે એમના અંતરને તીર્થંકરના ધર્મનો-તપ, ત્યાગ, સંયમ અને વૈરાગ્યનો-રંગ લાગ્યો હતો. આ નવયુવાન મુનિવરનું વ્યક્તિત્વ બાહ્ય અને આંતર બન્ને રીતે પ્રભાવશાળી હતું.

ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રજીને અવારનવાર રાજમહેલમાં જવાનું થતું. બાદશાહ અકબર એમના મુખે સૂર્યસહસ્રનામસ્તોત્ર સાંભળ્યા કરતા હતા. સમ્રાટની વિનતિથી ઉપાધ્યાય-જીએ પોતે જ એ સ્તોત્રની રચના કરી હતી. આ રીતે આ મુનિવરને સમ્રાટ અકબર સાથે પરિચય થયો હતો; અને તેથી એમને હાથે કેટલાંક જીવહયા અને ધર્મનાં કામ પણ થયાં.

બાળસાધુ સિદ્ધિચંદ્રને ઘણી વાર કુતૂહલ થતું કે ગુરુદેવ વારે વારે રાજને મળવા જાય છે, તો એ રાજ કેવો હશે, એનો રાજમહેલ કેવો હશે? અને એની સાથે ગુરુ મહારાજ કેવી કેવી વાત કરતા હશે? ક્યારેક એ ગુરુજીને એ વાત પૂછતા અને પોતાને પણ કોઈક વખત રાજની પાસે લઈ જવા કહેતા. પણ ગુરુજી તો બાળશિષ્યને આવાં પ્રશ્નો-બનોથી દૂર જ રાખવા માગતા હતા, એટલે તેઓ સિદ્ધિચંદ્રની વાત કાને ધરતા નહીં. રખેને એની કાચી ઉંમર ઉપર રાજ-રજવાડાની મોહિની કામણ કરી જાય અને આત્મ-સાધકની યોગસાધના અડધે રસ્તે જ અટકી પડે અને એનું મન ચલ-વિચલ બની જાય. આત્મસાધનામાં આવતાં લયસ્થાનોને તેઓ બરાબર જાણતા હતા.

પણ એક દિવસ બાળમુનિ સિદ્ધિચંદ્રની વિનતિ ભાનુચંદ્રજીએ માની લીધી. એમને શિષ્યના હિતની ચિંતા તો હતી જ, પણ મન ભાંગી જાય એટલી હદે એમની જિજ્ઞાસા તરફ ઉઠાસીનતા દાખવવાનું જોખમ પણ તેઓ સમજતા હતા. લાગણીનો સંયમ એક વાત છે, એને દાખી દેવી એ બીજી વાત છે. એમાં દબાવેલી લાગણીમાં બમણા વેગથી ઉછાળો આવવાનો સંભવ ખરો. ભાનુચંદ્રજી સિદ્ધિચંદ્રજીને પોતાની સાથે રાજમહેલ લઈ ગયા.

સમ્રાટ અકબર તો એ બાળમુનિને એકીટશે નીરખી જ રહ્યો. ત્યાગમાર્ગના ઉપાસકમાં આવું રૂપ હોઈ શકે અથવા તો આવો રૂપરૂપનો અવતાર માનવી સંયમ-વૈરાગ્યના માર્ગનો મુસાફર બને એ વાત એના માન્યામાં જ ન આવી. એ તો વારેવારે બાળમુનિ સામે જોયા કરે અને વિચાર્યા કરે કે કુદરતે કેવું રૂપ આપ્યું છે! આવો રૂપધારી જીવ

તો રાજદરબારે જ શોભે. જાણે બાળયોગીનું રૂપ બાદશાહને કામણ કરી રહ્યું.

પછી તો બાદશાહે સિદ્ધિચંદ્રની સાથે વાત કરી તો એની મીઠી-મધુર વાણીમાં અને એની તેજસ્વી બુદ્ધિમાં પણ સૌંદર્યઝરતી કાયા જેટલું જ વશીકરણ રહેલું લાગ્યું. બાદશાહ તો બાળયોગી ઉપર આકર્ષીત થઈ ગયો.

ગુરુ-શિષ્ય રાજમહેલથી વિદાય થતા હતા ત્યારે બાદશાહે લાનુચંદ્રજીને કહ્યું : “આ બાલમુનિને ખૂબ ભણાવજો. એ ખૂબ મોટા પંડિત થશે અને પોતાના ગુરુનું અને પોતાનું નામ દીપાવશે ! એને જે ઇલમ ભણવો હોય તેની વ્યવસ્થા બરાબર કરી આપશો. અને, તમને જો મંજૂર હોય તો, હું તો ઇચ્છું છું કે, મારા રાજકુમારો ઉસ્તાદો પાસે પઠાઈ કરે છે તે વખતે તમારા આ શિષ્ય પણ એમની પાસે ભણવા બેસે.”

ગુરુએ બાદશાહની વાત માન્ય રાખી. મુનિ સિદ્ધિચંદ્રને તો ભાવતાં લોજન મળ્યા જેવું થયું. એનો આત્મા તો નિરંતર વિદ્યા-ઉપાસનાને જ ઝંખ્યા કરતો. બાળયોગીનું રૂપ જોતાં તો માનવી છેતરાઈ જતો કે ક્યાં આવું અદ્ભુત રૂપ અને ક્યાં સાધુજીવનની કઠોર જીવનસાધના ! ઘણાને આ વાતનો મેળ બેસતો ન લાગતો. પણ જો આ બાળ-મુનિને નજીકથી સમજવાનો અને એના અંતરમાં ડોકિયું કરવાનો અવસર મળી જતો તો એને લાગતું કે આ નયન-મનોહર દેહમાં જ્ઞાન અને ચારિત્રની ઝંખના કરતો કોઈ મનમસ્ત યોગીનો આત્મા નિવાસ કરતો હતો. પણ એટલી ઝીણવટથી જોનારા કેટલા ?

રાજકુમારો તો ઉસ્તાદજી પાસે મનમોજ મુજબ ભણતા, પણ મુનિ સિદ્ધિચંદ્ર તો આવ્યો અવસર ખોવા માગતા ન હતા. જે કંઈ વિદ્યા મેળવી શકાય એમ હતું તે એમણે દિલ દઈને મેળવી લીધી. તેમાંય ફારસી ભાષાનું જ્ઞાન એવું સારું મેળવ્યું કે એ નાના રાજકુમારોને ક્યારેક ક્યારેક ફારસી ભાષાનાં પુસ્તકોનો સાર સમજાવતા.

આ અધ્યયન દરમિયાન બાલયોગીને રાજકુમાર સલીમ વગેરેનો પરિચય થયો.

શહેનશાહની પ્રસન્નતા તો વરસી હતી, પણ ગુરુને ચિંતા રહેતી કે આ મોતી ક્યાંય ખોટું-ફટકિયું ન નીવડે; ત્યાગમાર્ગનો પ્રવાસી શિષ્ય રખે ને રાજસંપર્કથી લોગ-માર્ગનો પથિક ન બની જાય, અને પોતાને અને જિનશાસનને ખોટ ખમવાનો વખત ન આવે ! પણ આ મોતી જેવું ચમકદાર હતું એવું જ આબહાર નીવડ્યું. રાજકુટુંબનો પરિચય સિદ્ધિચંદ્રના સંયમને કશી હાનિ પહોંચાડી ન શક્યો; ઊલટું આવી અગ્નિપરીક્ષાથી ગુરુને પોતાનું ગુરુપદ ચરિતાર્થ થયું લાગ્યું. એ અંતરનો સંતોષ અનુભવી રહ્યા.

*

સમ્રાટ અકબરનો સ્વર્ગવાસ થયો. સલીમ જહાંગીરનું નામ ધારણ કરી સમ્રાટ બન્યો. સિદ્ધિચંદ્રને એની સાથે અકબર કરતાંય ગાઢ સ્નેહ બંધાયો હતો. યૌવન જેમ પાંગરતું ગયું તેમ મુનિનું સૌંદર્ય અને પાંડિત્ય પણ પાંગરતું ગયું. એની સાથે વાતો કરવાનું જાણે બાદશાહને વ્યસન પડી ગયું હતું; નૂરજહાં પણ આ યુવાન સાધુ ઉપર ખુશ હતી.

મુનિ સિદ્ધિચંદ્રની પિછાન તો વર્ષો જૂની હતી, પણ વિલાસનો લોગી રાજા મુનિના દિલને પિછાની ન શક્યો ! એ મુનિને જોતો અને એને પળે પળે એમ જ લાગ્યાં કરતું

આ યૌવનમાં આ ત્યાગ ! આવી સૌંદર્યઝરતી સુકુમાર કાયાનું આવું દમન !

ક્યારેક તો જુવાન જોગી પોતાની ધર્મકથા સંભળાવીને વિદાય થાય તે પછી પણ બાદશાહને આ વિચારો જ સતાવ્યા કરતા. ત્યાગીનો ત્યાગ ભોગીને મન અકળ કોયડો બની ગયો હતો : પાંગળો સીધાં ચઢાણ કેવી રીતે ચડી શકે ?

બાદશાહ પોતાના મનની વાત નૂરજહાંને કરતો. સ્વર્ગની અપ્સરા સમી એ નારીને પણ આવા જોગીનો આવો ભેખ ન સમજતો. એને પણ લાગ્યા કરતું કે સિદ્ધિચંદ્રને સમજાવીને આવા દેહદમનથી પાછા વાળવા જોઈએ. પણ એ કામ કરવું કેવી રીતે ?

જહાંગીર આખરે રાજ હતો. એનો ન્યાય તો વખણાતો પણ એનો સ્વભાવ ઉતાવળિયો હતો : એને રીઝતાંય વાર ન લાગતી અને ખીજતાંય વાર ન લાગતી. અને કોઈ વિચારને વધુ વખત સુધી મનમાં ને મનમાં સંઘરી રાખવાનું એનું ગજું જ ન હતું : વિચાર આવ્યો કે તડ ને ફડ એનો નિકાલ ! છતાં સિદ્ધિચંદ્ર માટેનો વિચાર એણે ઘણા વખત સુધી મનમાં સંઘરી રાખ્યો હતો. પણ એક દિવસ જાણે એનીય હદ આવી ગઈ !

આજે સિદ્ધિચંદ્રે ખૂબ સરસ વાતો કરી હતી. બાદશાહ અને બેગમ બન્ને ખૂબ ખુશ હતાં. સિદ્ધિચંદ્રને પણ થયું કે આજે માતા શારદાની મારા ઉપર વધુ કૃપા વરસી.

વાત પૂરી થઈ અને મુનિ રવાના થવા તૈયાર થયા. બાદશાહે વિચાર્યું : અત્યારે આવું સરસ વાતાવરણ છે તો મુનિને પોતાના મનની વાત કરી જ દેવી જોઈએ.

એમણે મુનિને કહ્યું : “આજે તો આપે કમાલ કરી ! જવાની આટલી બધી શી ઉતાવળ છે ? વાતનો આવો રંગ ક્યારેક જ જામે છે. થોડી વાર રોકાઈ જાઓ.”

મુનિએ સહજ લાવે કહ્યું : “બાદશાહ, વખતનાં ફળ વખતસર થવાં જોઈએ. અમારે અમારાં ધર્મકાર્યોનો અમારા મનના માલિકને હિસાબ આપવાનો હોય છે. આજસ કરીએ તો ફરજ ચૂકી જઈએ. એમાંય અમારો માર્ગ તો સંયમનો. એ માટે જો સદા જાગ્રત ન રહીએ તો એમાં ખામી આવતાં વાર ન લાગે. આપણને મળવાની ક્યાં નવાઈ છે ? ફરી મળીશું ત્યારે ફરી વાત કરીશું. આજ તો હવે સમય થઈ ગયો છે.”

બાદશાહને આ નવો અનુભવ હતો. મુનિનો જવાબ સાંભળી એ કંઈક આઘાત અનુભવી રહ્યો : બાદશાહ જેવો બાદશાહ ખુશ થઈને આવી મામૂલી માગણી કરે, એનો આવો ધનકાર ! પણ આજે પોતાની વાત કર્યા વગર એને જંપ વળે એમ ન હતો. અને આકળા થઈને વાત કરવામાં તો મજા ન હતી. એણે ખામોશી પકડીને કહ્યું : “આજે થોડીક વાત કરવાનું મન છે. ભલે થોડું મોડું સહી.”

મુનિ બાદશાહના મનને ન સમજી શક્યા, પણ એ રોકાઈ ગયા.

પળવાર તો જહાંગીરનું મન સંકોચ અનુભવી રહ્યું : આવી વાત કેવી રીતે કરવી ?

પણ પછી એણે હસીને કહ્યું : “ભલા, આપની ઉમ્મ કેટલી થઈ ?”

“પચીસ.” મુનિએ કહ્યું, પણ એમને બાદશાહના સવાલનો હેતુ ન સમજાયો.

“આટલી યુવાન ઉંમરમાં આવો ત્યાગ અને સંયમ સ્વીકારવાની શી જરૂર પડી ? એ બધું તો ઘડપણમાં શોભે ! અત્યારે તો સુખભોગ-વિલાસ એ જ હોય. કુદરતે આપને

કેવા સૌંદર્ય અને કેવા યૌવનની બક્ષિસ આપી છે ! આ બધું કંઈ આ રીતે શુભાવી દેવાનું ન હોય. જીવાની જશે, પછી એ પાછી આવવાની નથી.” બાદશાહે કહ્યું.

મુનિને બાદશાહ અકળ લાગ્યો : એ આજે કેવી કેવી વાત કરી રહ્યો હતો ! મુનિએ સમજાવ્યું : “ શહેનશાહ, એ તો જેવી જેની પસંદગી : કોઈને ભોગ ગમે, કોઈને યોગ ગમે. છેવટે તો બધી વાત મનની મુરાદની જ હોય છે. સારું મન માનવીને સારો બનાવે, નકારું મન માનવીને નકારો બનાવે. અમે અમારા મનને ઘડવા આ ભોખ ધાર્યો છે. એમાં પછી નાની ઉંમર શું અને મોટી ઉંમર શું ? જ્યારે જાગ્યા ત્યારથી સવાર ! ”

બાદશાહે પોતાની વાત ટૂંકામાં પતાવતાં કહ્યું : “ આપની આવી બધી વાતો નકામી છે. આ રીતે જીવાનીને વેડફી નાખવી અને કાયાને કરમાવી નાખવી એનો કોઈ અર્થ નથી. વખત વખતનું કામ કરે એમ ઉંમર ઉંમરનું કામ કરે. આપણને તો ઉતાવળ ઘણી હોય, પણ એથી કંઈ આંખો જલદી પાકી જતો નથી ! એવું જ આ જિંદગીનું છે. ભોગની ઉગ્રમાં યોગ કેવો ? ભોગના વખતે ભોગ શોભે, યોગના વખતે યોગ ! મારી તો એક જ વાત છે : આપનો આ ભોગ અને ત્યાગ-સંયમનો આ માર્ગ મને તો અકાળે આંખો પકવવાની મુરાદ જેવો નકામો લાગે છે. માટે એ બધી ઝંઝટ છોડી દો અને બે ઘડીની જિંદગાનીની મજા લૂંટી લ્યો. આપ આપનો ભોગ તજીને અમારી સાથે આવીને હમેશાંને માટે રહો એવી અમારી મનસા છે. બેહિશ્તની પરી જેવી સ્ત્રી અને બેઈએ તેટલી દૌલત આપવાનું અમે આપને વચન આપીએ છીએ. આપને કોઈ જાતની તકલીફ નહીં આવવા દઈએ. જિંદગીની મોજ માણવામાં હજી મોડું થયું નથી.”

યુવાન મુનિ વિચારી રહ્યા : બાદશાહ આ શું કહેતો હતો ? બાદશાહને આજે શું થયું હતું ? મુનિએ હસીને કહ્યું : “ આમાં તકલીફનો કોઈ સવાલ નથી. અમારી સાધનામાં બે અમને તકલીફનો અનુભવ થતો હોત તો આ યોગનો ત્યાગ કરીને સંસારના મુખભોગમાં પડતાં અમને કોણ રોકવાનું હતું ? પણ અમને કંઈ તકલીફ છે જ નહીં ; બિલકુલ આમાં જ અમને મોજ છે ; પછી આ યોગનો ત્યાગ કરીને બંને રીતે બ્રહ્મ થવાની શી જરૂર ? ”

બાદશાહને જે મુશ્કેલ લાગતું હતું તે આ યુવાન યોગીને સહજ લાગતું હતું.

પણ લીધી વાતને પડતી મૂકવાની આવડત જહાંગીરમાં ન હતી. જાણે છેવટની આજ્ઞા આપતો હોય એમ એણે કહ્યું : “ આપની વાત અમને સમજાતી નથી. આપે અમારી વાત માનવા તૈયાર થવું જ પડશે.”

સિદ્ધિચંદ્ર પોતાની વાતમાં મજબૂત હતા. એમણે એટલું જ કહ્યું : “ આપની વાત ન માની શકાય એવી છે. આપને કોઈ અત્યારે યોગી બનવાનું કહે તો ? ”

બાદશાહ વિશેષ આઘાત અનુભવી રહ્યો : મારી વાતનો આવો જવાબ ! પણ એ ગમ ખાઈ ગયો. એણે કહ્યું : “ અચ્છા, અચ્છા, આપ અમારી વાતનો વિચાર કરજો. આનો ફેંસલો આપણે કાલે કરીશું.”

યોગી વિદાય થયા. જાણે એમનું મન બોલી રહ્યું હતું : આજની વાત આજે ; કાલની વાતનો વિચાર કાલે કરીશું. અણીનો ચૂકયો સો વર્ષ છવે !

યોગી યોગીની રીતે વિચારતા હતા; રાજ રાજની રીતે વિચારતા હતા; અને જાણે આવતી કાલે પોતાના મનની વાતને સાચી કરવા પોતાની જાતને સજ્જ કરી રહ્યા હતા.

બીજે દિવસે મળ્યા ત્યારે રાજએ પૂછ્યું : “ કહો યોગી મહારાજ, મારી વાતનો જવાબ ? ” એ આજ નિશામાં ચકચૂર હતો.

યોગીએ કહ્યું : “ જવાબ એક જ : આપની વાત આપ પાછી ખેંચી લો ! ”

રાજ ઉશ્કેરાઈ ગયો : “ આપ એક બાદશાહની વાતનો ઇન્કાર કરો છો ? ”

“ આમાં આપની વાતના ઇન્કારનો નહીં પણ મનની વાતના સ્વીકારનો સવાલ છે.”

રાજથી ન સહેવાયું : “ આપે અમારી વાત માનવી જ પડશે.”

યોગીએ કહ્યું : “ કોઈને એના પ્રાણ આપવાની આજ્ઞા આપ કેવી રીતે કરી શકો ? ”

નૂરજહાંએ બેયું કે વાત ખોટી રીતે મમતે ચડી રહી છે. એણે યોગીને સમજાવવા કહ્યું : “ ભોગની ઉંમરમાં યોગ એ જિંદગીને બંને રીતે ખરબાદ કરવાનો રાહ છે. અત્યારે આપ બાદશાહ સલામતની વાત માની લ્યો; વખત થશે ત્યારે યોગને માર્ગે જતાં આપને કોઈ નહીં રોકે ! આ ઉંમરમાં સંયમ કરવો શક્ય નથી.”

મુનિએ કહ્યું : “ આ જિંદગીનો શો ભરોસો ? અને આપ પોતે ક્યાં નથી જાણતા કે બદખના રાજાએ ભરયુવાનીમાં જ સંયમનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો. ઉંમર નાની હોય કે મોટી, એ કોઈ મહત્ત્વની વાત નથી. મહત્ત્વની વાત છે મનની તૈયારી. અને આવી તૈયારી તો જેટલી નાની ઉંમરે થાય એટલી સારી, જેથી ભોગ-વિલાસમાં સમય અને શક્તિ ખરબાદ થતાં અટકે. આપ આપની વાત જતી કરો અને મને મારા યોગસાધનાના માર્ગે જવા દો. આપની પાસેથી તો ઊલટું મને મારી સાધનામાં મદદ મળવી ઘટે ! ”

રાજ અને રાણી બંને સમજી ગયાં કે આ તો પાકું ગજવેલ છે. છતાં રાજ પોતાના મમતથી પાછો હઠવા તૈયાર ન હતો; એણે ગુસ્સામાં એટલું જ કહ્યું : “ અમારા હુકમનો અનાદર કરવાનો અંજમ તો સમજો છો ને ? ”

“ હું તો એટલું જ સમજું છું : મારા આત્માની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં જે નુકસાન છે એના કરતાં આપના હુકમને નહીં માનવામાં એણું નુકસાન છે.” યોગીએ કહ્યું.

“ યોગી, તમારું ભાવી તમને બુદ્ધાવી રહ્યું લાગે છે ! ” રાજાએ તિરસ્કારમાં કહ્યું.

“ રાજા, મને આમાં મારી યોગસાધનાની કસોટી થતી લાગે છે. મારા દેવ-ગુરુ મને એ કસોટીમાં પાર ઉતારે ! બાકી તો, આપને હું શી રીતે રોકી શકું ? પણ એટલું યાદ રાખજો કે આપની આજ્ઞામાં ન મારું બલું છે, ન આપનું કે ન દુનિયાનું બલું છે ! ”

એક બાળુ રાજ હતો, બીજુ બાળુ યોગી હતો. કોઈ પોતાની વાત જતી કરવા તૈયાર ન હતા. રાજહઠ અને યોગીહઠ સામસામી ટકરાતી હતી; એના તણખા કેને નહીં દગાડે ભલા ! “ ઠીક ત્યારે, તમારી હઠનો અંજમ ભોગવવા તૈયાર રહો ! ” અને રાજાએ રાજહસ્તીને તરત લઈ આવવા હુકમ કર્યો.

મોતના અવતાર જેવો, મદઝરતો હાથી સામે ખડો છે. નિશો કરાવીને એને પાગલ બનાવવામાં આવ્યો છે. સામે શાંત-સ્વસ્થ યોગી બેસો છે. મોતનો એને ડર નથી. જીવનનો

એને મોહ નથી. એને આજે પોતાનો યોગ સફળ થતો લાગે છે. એ પોતાના ઇષ્ટદેવના રટનમાં લીન બની ગયો છે. એનું રોમરોમ એક જ આંતર નાદથી ગુંજી રહ્યું છે :

અરિહંતે સરણું પવજ્ઞમિ, સિદ્ધે સરણું પવજ્ઞમિ,
સાહુ સરણું પવજ્ઞમિ, કેવલિપત્તં ધર્મં સરણું પવજ્ઞમિ.

પહાડ જેવો હાથી છીંકોટા મારી રહ્યો છે. રાજાજીની આજ્ઞા થાય એટલી જ વાર છે : યોગીની મનોહર કાયા પળવારમાં ધરતી સાથે રોટલો ! આવા તો કંઈક માનવીઓ મોતને ઘાટ ઊતરી ગયા હતા ! યોગી પણ સામે ખડકની જેમ અડગ બનીને ખડો છે.

બાદશાહે જોયું કે એનું અસ્ત્ર નકામું ગયું ! એનો નશો કંઈક ઊતરી ગયો હતો અને એનામાં માણસાઈ જાગી ઊઠી હતી. એ જાગૃતિએ એને મિત્ર જેવા યોગીની હત્યાના પાતકથી ઊગારી લીધો. છેવટે એણે ગર્જના કરીને કહ્યું : “ગજરાજને પાછો લઈ જાઓ ! અને યોગીરાજ, સાંભળો, આપનો અમારા રાજ્યમાંથી આજથી દેશ-નિકાલ કરવામાં આવે છે. સાથે સાથે, એક આપના ગુરુ ભાનુચંદ્રને મૂકીને, આપના ધર્મના બધા સાધુઓ-મુમુક્ષુઓને પણ દેશનિકાલ કરવામાં આવે છે.”

યોગી કસોટી પાર કર્યાનો પરમ સંતોષ અનુભવી રહ્યો. એણે કહ્યું : “મંજૂર !”

અને સિદ્ધિચંદ્ર બાદશાહ જહાંગીરનું રાજ્ય છોડીને માલપુરમાં ચોમાસું રહ્યા. ધરના ત્યાગીને તો સંસાર આખો ધર હતો, પછી ચિંતા શી હતી ? મનમાં એક જ દુઃખ હતું : જીવનઘાતા ગુરુનો વિયોગ થયો હતો. પણ એ પણ યોગમાર્ગના સાધકની એક કસોટી હતી. એ પાર કરીને સાધનાના સુવર્ણને વધુ ઉજ્જવળ કરવું રહ્યું.

*

ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર પણ ભારે સાધક પુરુષ હતા. કાળજની કોર જેવા શિષ્યને, પોતાના સ્વજન જેવા રાજાને જ હાથે, વગર વાંકે સજ્જ થઈ હતી અને પોતાને એનો વિયોગ થયો હતો, એનું દુઃખ કંઈ ઓછું ન હતું. પણ સંસારના રંગને એ બરાબર સમજતા હતા. એમને વિશ્વાસ હતો કે છેવટે સત્યનો જય થયા વગર નહીં રહે. એ તો મનના દુઃખ ઉપર સંયમનું ઢાંકણ ઢાંકીને બાદશાહ જહાંગીરને નિયમિત ધર્મવાણી સંભળાવતા જ રહ્યા.

અને એક દિવસ સાચે જ, શહેનશાહ જહાંગીરનું અંતર જાગી ઊઠ્યું. તે દિવસે મુનિ ભાનુચંદ્રને ઉદાસ જોઈને બાદશાહે પૂછ્યું : “મહારાજ, આપ આજે ઉદાસ કેમ છો ?”

ભાનુચંદ્રજીએ કશો જવાબ ન આપ્યો; એ મૌન રહ્યા.

જાણે પોતે જ પોતાના સવાલનો જવાબ આપતા હોય એમ બાદશાહે લાગણીપૂર્વક કહ્યું : “ઉદાસીનતા કેમ ન હોય ? કલેન્ત જેવા શિષ્યનો વિયોગ કેને ન સતાવે ?”

અને બાદશાહ જહાંગીરે યોગીરાજ સિદ્ધિચંદ્રને આદર-માન સાથે પોતાના રાજ્યમાં તેડી લાવવા તરત જ કાસઢને રવાના કર્યો.

અંતરાયનો અંત આવ્યો હતો; દુઃસ્વપ્ન દૂર થયું હતું.

રાજા અને યોગી ફરી પાછા ધર્મમિત્રો બની રહ્યા !